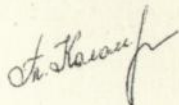

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

КОЛОМІЄЦЬ Тетяна Василівна

ХАРКІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ПОШИРЕННЯ В
НАРОДІ ГРАМОТНОСТІ
(1869 - 1920)

07.00.01 - історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків - 1995

00778017 (U)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському державному університеті.

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
РИБАЛКА Іван Климентійович

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
САРЕБИ Віталій Григорович
кандидат історичних наук, доцент
ПЛАХТІЙ Іван Степанович

Провідна організація - Полтавський державний педагогічний
інститут ім. В.Г.Короленка

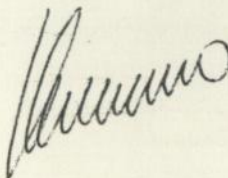
Захист відбудеться "5" травня 1995 р. о 15⁰⁰ год.

в ауд. ІУ-65 на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 02.02.08 в Харківському державному університеті (адреса:
310077, м.Харків, пл. Свободи, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій
бібліотеці Харківського державного університету.

Автореферат розісланий "30" березня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

 Калініченко В.В.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Харківське товариство поширення в народі грамотності - перша в Україні, що входила до складу Російської імперії, громадська культурно-освітня організація, започаткована передовою інтелігенцією Харкова 24 березня 1869 р. з метою "поширення грамотності і початкових корисних знань" серед найбідніших верств населення. Товариство, діяльність якого була відома не тільки в Україні, а й у всій Росії, по праву заслуговує на об'єктивне викладення своєї історії з першого до останнього дня існування. Крім того, історія Товариства - одна із сторінок історії харківської інтелігенції, університетської професури, більшість якої входила до складу цієї організації. Сучасна інтелігенція може пишатися своїми попередниками, маючи прекрасний приклад для наслідування. Разом з тим, актуальним є вивчення діяльності Харківського товариства грамотності і як крайового, місцевого культурного осередку другої половини XIX - початку XX століття в контексті загальноукраїнського й загальноросійського культурно-освітнього руху. Написання історії такого осередку - справа досить складна, проте краєзнавчі проблеми повинні зайняти чільне місце в сучасних історичних дослідженнях.

Необхідність поглибленого вивчення основних сфер діяльності Товариства - шкільної та позашкільної - має важливе практичне значення як цінний досвід для сучасної педагогічної й культурно-освітньої роботи.

Хронологічні рамки дослідження - 1869-1920 рр., тобто від дня затвердження міністерством внутрішніх справ статуту цієї організації - 24 березня 1869 р., що став і датою заснування Товариства, і до 1920 р., коли Радянська влада націоналізувала останні заклади цієї організації, відмовившись від приватної та громадської ініціативи в культурно-освітній роботі, передавши її цілком до державного відання.

Територіальні рамки дослідження - Харківська губернія України, що входила до складу Російської імперії. Статутами Товариства передбачалася його діяльність тільки в межах цієї губернії, проте в деяких аспектах ця діяльність переростала у встановлені межі, набуваючи не тільки всеукраїнського та всеросійського, а, навіть, всеєвропейського значення.

Стан наукового дослідження проблеми. Діяльність Харківського

товариства поширення в народі грамотності є складовою частиною більш широкої проблеми, пов'язаної з розвитком народної освіти як в Україні, так і у всій Російській державі взагалі. Це слід мати на увазі, подаючи історіографічний огляд літератури. Крім того, історію вивчення цієї проблеми слід підрозділити на кілька етапів, кожен з яких має свої особливості.

Історіографія проблеми бере початок вже з другої половини XIX ст. У цей період питаннями народної освіти займалися багато педагогів та істориків як, наприклад, М.Бунаков, І.Корнілов, Г.Фальборк, В.Чарнолуський¹. Насамперед, це роботи загального характеру, в яких розглядалися юридичні, економічні, соціальні та педагогічні аспекти народної освіти в межах Російської імперії. В них автори вказували на окремі недоліки політики царського уряду, особливо в галузі початкової освіти, висловлювали невдоволення обмеженням прав земств у відкритті початкових шкіл, організації педагогічних курсів, заснуванні вчительських семінарій. Педагоги М.Х.Вессель, І.І.Янжул, К.Д.Ушинський² доводили необхідність впровадження саме народної системи освіти і вказували шляхи, якими можна досягти цієї мети. В працях О.С.Пругавіна та П.Руссофіла³ обговорювалася доцільність негайного впровадження загальної обов'язкової початкової освіти в межах Російської імперії. Якщо О.С.Пругавін висловлювався за одночасне введення як загальної, так і обов'язкової освіти, то П.Руссофіл наполягав на поетапному впровадженні в життя цих заходів.

Дебатувалося в дореволюційній педагогічній літературі й питання про роль земств у розширенні мережі початкових навчальних закладів. Так, В.Я.Абрамов⁴ стверджував, що до введення земства

¹ Бунаков Н.Ф. Избранные педагогические сочинения. - М., 1953; Корнілов И. Сборник исторических материалов для истории просвещения в России. - СПб., 1895. - Т.2; Фальборк Г., Чарнолусский В. Народное образование в России. - СПб., Б.г. та інші.

² Вессель Н.Х. Очерки об общем образовании в системе народного образования в России. - М., 1959; Ушинский К.Д. Вопросы о народных школах // Собр.соч. - М.; Л., 1948. - Т.2; Янжул И.И. В поисках лучшего будущего. - СПб., 1893.

³ Пругавин А.С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения. - М., 1890; Руссофил П. Народное образование в России. - Харьков, 1900.

⁴ Абрамов В.Я. Что сделало земство и что оно делает? - М., 1884.

в Росії не було народної освіти в повному розумінні цього слова. Цей висновок намагався спростувати О.С.Пругавін¹, доводячи на фактичних прикладах, що причиною різкого збільшення початкових шкіл була не конкретна установа чи організація, а економічний розвиток Росії.

Проблемами народної освіти в Україні в дореволюційний час займалися українські громадські діячі, педагоги та історики: М.С.Грушевський, Б.Д.Грінченко, М.П.Драгоманов, Х.Д.Алчевська, С.Ф.Русова². Вони очолювали рух за навчання в українських школах рідною мовою, виступали за розширення шкільної мережі в Україні, вказували на провідну роль народного вчителя в усіх цих процесах. В роботах вищеназваних авторів йдеться про історичне значення рідної мови й рідної школи, без яких немислиме ні політичне, ні економічне, ні духовне відродження України. Спираючись на думку всевітньовідомого Я.А.Коменського, французьких педагогів-янсеністів, українські педагоги, посиляючись на власний досвід, доводили згубний вплив навчання російською мовою українських дітей. Ці погляди поділяли й російські педагоги К.Д.Ушинський, М.І.Пирогов³ та інші.

Для дореволюційної літератури характерна наявність великої кількості праць, присвячених більш вузьким проблемам народної освіти: різновидам і типам шкіл, формам і методам позашкільної освіти, діяльності культурно-освітніх закладів. Так, із усіх типів шкіл, що існували в Росії в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. (державні, церковноприходські, земські, приватні та ін.) більшість педагогів надавали перевагу недільним школам як найбільш доступній формі навчання грамоті підлітків та дорослих. Питанням організації шкіл, їх програм, характеристиці навчаль-

¹ Пругавин А.С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения.- М., 1890.

² Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу.-К., 1991; Грінченко Б.Д. Народні вчителі і українська школа.-К., 1906; його ж. На беспроектном пути: Об украинской школе.-К., 1906; його ж. Якої нам треба школи.- К., 1917; Драгоманов М. Народные школы на Украине.- Женева, 1877; Русова С.Ф. З'їзду вчителів// Світло.-1911.-Січень.-Кн.5; її ж. Українські земства в справі заведення народної освіти// Світло.-1911.- Листопад.- Кн.3.

³ Пирогов Н.И. О воскресных школах//Избр. педагог.соч.-М., 1953; Ушинский К.Д. Вопросы о народных школах// Собр.соч.- М.; Л., 1948.- Т.2 та інші.

них посібників для таких закладів присвячено цілий ряд праць, в тому числі і харківських педагогів Х.Д.Алчевської, Я.В.Абрамова, С.І.Миропольського¹.

Значна кількість монографій та журнальних статей містить в собі теоретичні розробки, а також практичні поради з питань позашкільної освіти. Розглянути основні форми культурно-освітньої роботи, прослідкувати в них взаємозв'язки і взаємовпливи, з'ясувати практичне значення позашкільних заходів намагалися в своїх працях В.П.Вахтеров, С.Ф.Русова, С.Сірополко².

Практику організації народних читань, їх зміст, використання технічних засобів досліджували в своїх роботах Д.Вахтеров і Т.В.Леонтьев³. Про відкриття народних бібліотек, їх фонди, методи роботи з читачами, про іноземний досвід у бібліотечній справі писали С.Сірополко, член Харківського товариства Л.Б.Хавкіна та інші⁴. Значну кількість праць було присвячено народним будинкам, що вважалися чи не найвидим досягненням культурно-освітньої діяльності на той час. Як організувати та вести народний будинок, як перетворити його на справжній центр духовної та матеріальної культури, в чому полягало його суспільне значення - на ці і багато інших питань намагалися відповісти в своїх працях П.Критський, член Харківського товариства грамотності В.Я.Данилевський, Ф.Дьяков⁵.

Безпосередньо дослідженнями діяльності Харківського товариства грамотності в сфері народної освіти в період до 1917 р. зай-

¹ Алчевская Х.Д. Полгода из жизни воскресной школы.-СПб., 1895; Абрамов Я.В. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее.-СПб., 1900; Його ж. Частная воскресная школа в Харькове и воскресные школы вообще.- М., 1877; Миропольский С. Школа и общество: Частная Харьковская женская воскресная школа.- СПб., 1892 та інші.

² Вахтеров В.П. Внешкольное образование народа.-М., 1896; Русова С.Ф. Позашкільна освіта. Засоби та її переведення. Лекції.-Б.н., Б.р.; Сірополко С. Основные вопросы внешкольного образования.- М., 1913.

³ Вахтеров Д. Народные чтения.-СПб., 1897; Леонтьев Т.В. Народные чтения.- Петрозаводск, 1913.

⁴ Сірополко С. Народные библиотеки.-М., 1910; Хавкина Л.Б. Библиотеки, их организация и техника.-СПб., 1911 та інші.

⁵ Критский П. Как устроить и вести народный дом. Общедоступный справочник.-Ярославль, 1915; Данилевский В.Я. Народный дом и его общественно-воспитательное значение//Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1898 год.-Харьков, 1899; Дьяков Ф. Народные дома - очаги духовной и материальной культуры в деревне.- М., 1915.

малися самі члени Харківського товариства¹, їх роботи мають не тільки історіографічну цінність, а є й джерелами з даної проблеми через те, що деякі фактичні і статистичні дані з історії діяльності Товариства, особливо за перші роки його існування, в архівних матеріалах відсутні.

Найбільш важливою серед цих праць є робота О.А.Дідрихсона, написана як історичний звіт діяльності Товариства до його 40-літнього ювілею². Автор намагався подати історію Товариства через діяльність його окремих закладів та установ. Будучи членом цього Товариства, О.А.Дідрихсон деякі події описує, посилаючись на власний досвід і спостереження, що є особливо цінним. Більшість фактів і цифр він бере зі щорічних звітів про діяльність Товариства. Тому цю працю можна розглядати і як джерело з історії Харківського товариства грамотності.

Суто історичним дослідженням можна вважати розділ "Общество грамотности" у праці Д.І.Багалія та Д.П.Міллера³ про історію міста Харкова. Тут автори приділяють значно більше уваги позашкільній роботі Товариства: міським бібліотекам, комісії народних читань, спорудженню народного будинку, видавничій діяльності. Питання шкільної справи, які Товариство вважало основою своєї діяльності, висвітлені стисло. Такий підхід, у даному випадку, виправданий, бо автори не ставили за мету написання спеціальної праці з історії Харківського товариства грамотності.

В перші роки Радянської влади - в 20-ті - першій половині 30-х років ХХ ст. - вийшло небагато праць узагальнюючого характеру з історії народної освіти. Їх автори - Д.Елькіна, Є.Мединсь-

¹ Брандт А. По поводу предполагаемой при Харьковском обществе распространения в народе грамотности мужской ремесленной школы им. Н.О.Бородаевского. - Харьков, Б.г.; Кнупфер П. Издательская деятельность общества грамотности//Южный край. - 1914. - 19 янв.; Пономарева Е. Очерк жизни народного дома Харьковского общества грамотности. Пятилетие Харьковского народного дома общества грамотности// Труды первого съезда деятелей народных университетов и других просветительных учреждений частной инициативы. СПб., 3-7 янв. 1908 г. - СПб., 1908; Турский И. 45-летие Харьковского общества грамотности// Южный край. - 1914. - 23 марта; Шимков А.П. Двадцатилетие Харьковского общества распространения в народе грамотности. - Харьков, 1889; Його ж. Доклад о всеобщем начальном обучении. - Харьков, 1896.

² Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869-1909)/Сост. А.А.Дидрихсон. - М., 1911.

³ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования: В 2 т. - Харьков, 1912. - Т.2.

кий, М.Чехов¹ - обмежувалися розглядом різного типу початкових шкіл, намагалися з'ясувати значення й місце позашкільних навчальних закладів у системі народної освіти та принципи їх організації.

Друга половина 30-х - 40-і роки - період, який найбільше зазнав негативного впливу авторитарного режиму, не сприяв і дослідженню проблем, пов'язаних з визначенням місця і ролі інтелігенції, яка легальними методами роботи в другій половині XIX - на початку XX ст. поширювала освіту серед народних мас. Праці цього періоду вкрай тенденційні і концентрують увагу тільки на недоліках системи народної освіти дореволюційної Росії².

Більш інтенсивна розробка питань початкової освіти як в Україні, так і в Росії другої половини XIX-початку XX ст. розпочалася в 50-х - першій половині 80-х рр. Так, Н.А.Константинов і В.Я.Струминський³ у своїх нарисах з історії початкової освіти в Росії вважали за належне показати історію розвитку початкової школи і педагогічної думки, намагалися довести, що цілий ряд питань початкової освіти в Росії ставився і вирішувався більш успішно, ніж у країнах Західної Європи та Америки. Важливі дані про рівень грамотності народу, шкільну мережу, шкільні реформи другої половини XIX ст. містяться в працях Ш.І.Ганеліна, В.З.Смирнова, О.В.Осокова та інших⁴.

Проблематиці культурно-освітнього рівня робітничого класу України присвячені праці В.І.Кізченко⁵, в яких вперше в історіо-

¹ Элькина Д.Н. Очерки по агитации, пропаганде и внешкольной работе в дореволюционной России. - М.; Л., 1930; Медынский В. Внешкольное образование, его значение, организация и техника. - М., 1918; Чехов Н.В. Типы русской школы в их историческом развитии. - М., 1923 та ін.

² Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы (гимназии, реальные училища). - М., 1947; Шацкий С.Т. Годы исканий/ Очерк о дореволюционной школе в России. - М., 1935.

³ Константинов Н.А., Струминский В.Я. Очерки по истории начального образования в России. - М., 1953.

⁴ Ганелин Ш.И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. - М.; Л., 1954; Смирнов В.З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX века. - М., 1954; Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). - М., 1982.

⁵ Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 років. - К., 1972; II ж. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. - К., 1984.

графії радянського періоду досліджується розвиток загальної і професійної освіти робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст. В одній із робіт у розділі "Позашкільна освіта та культурно-освітня робота серед робітників України"¹ автор пише про Харківське товариство грамотності – найстарішу громадську освітню організацію в Україні, і перераховує заклади Товариства та напрямки його діяльності.

Діяльність перших недільних шкіл на Україні, їх роль у подальшому розвитку народної освіти, участь революційної молоді у відкритті цих закладів проаналізовано в дисертації В.Т.Білана, монографії Г.Є.Жураковського, статтях І.Є.Баренбаума і Р.Я.Таубіна².

У ряді досліджень радянських істориків Г.І.Чернявського, С.А. Пиналова, А.П.Виноградова³ розглядається становище позашкільної освіти в пореформений період у Росії. Ці автори в своїх працях звертаються до історії позашкільної роботи Харківського товариства грамотності.

На початку 80-х років вийшли з друку дві статті, що висвітлювали різні аспекти історичного минулого Товариства. Робота В.П.Камішникової⁴ про діяльність Харківського товариства грамотності наприкінці XIX – початку XX ст. характеризувала основні напрямки його позашкільних заходів. Друга праця М.Л.Гомона⁵ роз-

¹ Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 років.- С.67.

² Білан В.І. Недільні школи на Україні (1859-1862): Автореф. дис. ...канд.іст.наук.- К., 1967; Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России.- М., 1978; Баренбаум И.Е. Мемуары Н.П.Баллина и общественное движение в конце 50-х - начале 60-х годов XIX века// Революционная ситуация в России в 1859-1961 годах.- М., 1970; Таубин Р.Я. Я.Н.Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество// Революционная ситуация в России в 1859-1961 годах.- М., 1963.

³ Чернявский Г.И., Пиналов С.А. Внешкольное образование в России в пореформенный период (1861-1895 гг.).- Харьков, 1962.- Вып. I-2; Виноградов А.П., Пиналов С.А., Чернявский Г.И. История культурно-просветительной работы в СССР.- К., 1983.

⁴ Камішнікова В.П. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (кінець XIX – початок XX століття)// Культурно-освітня робота: Респ. міжвідомч. зб.- 1983.- № 8.

⁵ Гомон М.Л. Л.М.Толстой і Харківське товариство грамотності // Рад. літературознавство. - 1981.- № 10.

повідала про ділове і творче співробітництво, що тривало протягом трьох десятиліть між видатним російським письменником, почесним членом Харківського товариства Л.М.Толстим і діячами цієї організації.

В другій половині 80-х- першій половині 90-х років вітчизняна історіографія поповнилася новими працями з даної проблеми. Заслужують на увагу дві роботи загального характеру. В першій про розвиток народної освіти і педагогічної думки в Україні від часів Київської Русі і до початку ХХ ст.¹ - в одному з розділів характеризується стан початкової народної освіти другої половини ХІХ ст.; в другій - розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині на початку ХХ ст.²

В цей період була написана стаття В.І.Кізченко і А.П.Ткачука³, в якій висвітлюється діяльність Харківського товариства грамотності, зокрема, його народного будинку через призму революційних подій 1905-1907 років.

В останні роки вийшла монографія М.Л.Гомона "Л.Н.Толстой и харьковчане"⁴, в якій розповідається про співробітництво Л.М.Толстого з харківськими педагогами, що входили до Товариства грамотності.

Підводячи підсумок, слід відмітити, що історіографія проблеми включає чимало праць загального характеру та декілька статей, що висвітлюють окремі аспекти діяльності Харківського товариства грамотності. Проте відсутня спеціальна праця, яка б давала уявлення про діяльність Харківського товариства грамотності з дня його започаткування і до 1920 року.

Завдання даного дослідження - вивчення історії Харківського товариства поширення в народі грамотності за весь період його існування (з 1869 р. до 1920 р.).

Виходячи з означеного, автор ставить за мету вивчити такі питання:

¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х - початок ХХ ст.). - К., 1991.

² Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині. - Харків, 1992.

³ Кізченко В.І., Ткачук А.П. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності// Укр. іст. журн. - 1985.- № 12.

⁴ Гомон М.Л. Л.Н.Толстой и харьковчане.- Харьков, 1993.

- історію започаткування Харківського товариства, його статуту, структуру, форми та методи роботи;

- діяльність Товариства в галузі шкільної справи (різні типи шкіл - початкові щоденні загальноосвітні, ремісничі, недільні; шкільний педагогічний, довідково-педагогічний, санітарний комітети та комітет літніх колоній);

- позашкільну культурно-освітню роботу Товариства (народні читання, народні бібліотеки-читальні, видавничий комітет, комісію по видавництву "Народної енциклопедії", народний будинок, комісію "розумних розваг").

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що це перша загальноюча праця, в якій досліджується історія Харківського товариства поширення в народі грамотності за весь період його існування, включаючи всі основні напрямки його діяльності, а саме:

- всебічно висвітлюється історія заснування Товариства, вказується на роль передової інтелігенції в цьому процесі; на основі архівних джерел подається історія прийняття його статутів (1869 р. і 1911 р.), характеризуються органи управління Товариства, його структура, фінансування, визначаються найближчі та перспективні плани його діяльності, найважливіші напрямки роботи;

- ретельно досліджується найголовніша сфера діяльності Харківського товариства - шкільна справа; початкові навчальні заклади поділяються на три групи - щоденні загальноосвітні, ремісничі, недільні; визначається роль шкільного педагогічного та довідково-педагогічного комітетів Товариства як загальноміських координуючих центрів з питань шкільної початкової освіти; висвітлюється діяльність єдиного в Європі санітарного комітету Харківського товариства та його дітища - літніх шкільних колоній; робиться висновок про триедину мету шкільної справи Товариства - освітню, виховну, оздоровчо-профілактичну;

- всебічно розглядаються позашкільні заходи Товариства, розкривається значення народних читань для освічення безграмотного населення; як складова частина процесу збільшення грамотного населення розглядаються народні безплатні бібліотеки-читальні - міські та сільські; вказується на всеросійське значення діяльності видавничого комітету та комісії по видавництву "Народної енциклопедії"; вперше в історичній літературі подається огляд діяльності позашкільної комісії ("розумних розваг") та вказує-

ться на цінність її теоретичних розробок;

- найважливіші цифрові дані дисертації зведені автором у таблиці (3,4,15 - складені автором самостійно, 5-14 доповнені автором, починаючи з 1909 р.).

На захист виносяться такі положення:

1. Для народної освіти другої половини XIX ст. велике значення мала громадська ініціатива передової інтелігенції, яка розпочала створення різних культурно-освітніх громадських організацій. Серед них найстарішим і найвизначнішим не тільки в Україні, а й в усій Росії було Харківське товариство поширення в народі грамотності. Досвід його культурно-освітньої діяльності мав все-світнє значення, про що свідчать нагороди, здобуті на всеросійських та міжнародних виставках.

2. Свою діяльність Товариство зосередило в двох напрямках - шкільному та позашкільному. З перших днів існування воно приділяло головну увагу відкриттю початкових народних училищ різних типів, намагаючись поєднати в них навчальну, виховну і санітарно-профілактичну роботу. В своїй масовій культурно-освітній діяльності Товариство удосконалювало вже існуючі форми позашкільних заходів і запроваджувало нові, більш прогресивні та ефективні. У всіх справах Товариство покладалося виключно на ініціативу та благодійність інтелігенції, діячів науки, культури, багатих підприємців.

3. Досвід, негромаджений Харківським товариством грамотності протягом усього періоду його існування, не втратив своєї актуальності й сьогодні. Його слід вивчати, аналізувати, систематизувати, щоб, поєднуючи з новими досягненнями, використовувати в сучасній педагогічній і культурно-освітній роботі.

Відповідно до завдання і мети дослідження добиралися та аналізувалися джерела:

- офіційні документи місцевих органів влади;
- документи й матеріали діяльності Харківського товариства грамотності (друковані та архівні);
- статистичні відомості (друковані та архівні);
- мемуари діячів Харківського товариства грамотності (друковані);
- матеріали періодичної преси (газетні).

В Державному архіві Харківської області (далі - ДАХО) в фонді, де зібрані документи канцелярії Харківського губернатора (ф.3),

відклялися матеріали, що мають безпосереднє відношення до зачаткування й подальшої діяльності Харківського товариства грамотності. В дисертації використані також документи й матеріали з фонду Харківського у справах про товариства і спілки присутія (ф.29) з приводу заборони діяльності Товариства, обговорення та затвердження його нового статуту в 1910-1911 рр. Рішення про надання матеріальної допомоги Харківськю міською управою, губернським та повітовими земствами Харківському товариству містяться у відповідних архівних фондах ДАХО, щорічних звітах Харківського товариства грамотності (ф.45, 304).

Важливі відомості про діяльність Харківського товариства грамотності містяться, перш за все, в друкованих загальних щорічних звітах Товариства та окремих звітах його комітетів і комісій. Проте друковані звіти видавалися з перервами (з 1879 р. і 1889 р.) або зовсім не видавалися (в останні роки існування Товариства), а тому ці прогалини можна заповнити, використовуючи матеріали архівного фонду ДАХО (ф.200) "Правление Харьковского общества распространения в народе грамотности".

Статистичні дані - досить важливий показник діяльності Харківського товариства. Вони містяться як у друкованих, так і в архівних джерелах.

Під час написання роботи була використана література мемуального характеру, що належить перу діячів Харківського товариства грамотності¹.

Цікаві матеріали про діяльність Харківського товариства надруковані в газетах "Харьковские губернские ведомости" и "Южн край".

Таким чином, можна констатувати, що джерельна база даного дослідження цілком достовірна і достатня для виконання поставлених завдань по розкритті теми.

¹ Алчевская Х.Д. Полгода из жизни воскресной школы (из записной тетради учительницы воскресной школы).- СПб., 1895; II ж. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания.- М., 1912; Баллин Н.П. 50 лет моей жизни (Развитие моих социальных стремлений)// Революционная ситуация в России в 1859-1861 году.- М., 1970; Белокопский И.П. В годы бесправия (День времени. Ч.1.).- М., 1930; Калмыкова А.М. (Воспоминания)// Полвека для книги (1866-1916).- М., 1916; II ж. Встречи с Л.Н.Толстым// Вестник литературы.- 1921.- № 9(33); Русова С.Ф. Мої спомани (1879-1915)// За сто літ.- К., 1927.- Кн.3; Хавкина Л.Б. Харьковские коллективные труды в издании Товарищества Д.И.Сытина// Полвека для книги (1866-1916).- М., 1916.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані при читанні загальних курсів з історії України, спеціальних лекцій з історії рідного краю, при підготовці курсових, дипломних робіт, у музейних експозиціях і просвітницькій роботі. Досвід діяльності Товариства в шкільній справі дуже корисний для сучасних педагогів, бо саме тепер відбувається процес становлення нової національної школи, йдуть пошуки раціональних форм, методів та прийомів навчально-виховного процесу.

П. СТРУКТУРА Й КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків і додатків (посилань, приміток, таблиць, документів, фотографій, списку джерел та літератури).

У вступі обґрунтовується актуальність теми, вказується на об'єкт дослідження, його хронологічні та територіальні рамки, аналізуються історіографія та джерела, визначається мета й завдання роботи, її наукова новизна та практичне значення, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі - "Заснування Харківського товариства грамотності" - подана загальна характеристика початкової школи в Західній Європі, де протягом XIX ст. при найдіяльнішій участі урядів було завершено перехід до початкової безплатної обов'язкової освіти. Після цього там з метою підвищення рівня знань приступили до організації спеціальних позашкільних закладів і курсів, які поєднували загальну і професійну освіту.

На європейському тлі стан народної освіти в Росії, і в тому числі в Україні, що входила до її складу, виглядав досить скромно. Царський уряд витрачав на потреби народної освіти тільки 2 % від загальної суми державного бюджету, в той час як Англія - 10 % державних асигнувань, Франція - 6,4 %, Прусія - 6 %.

Розвиток економіки в другій половині XIX ст. змусив царизм стати на шлях реформування початкової освіти. Але школи - церковно-приходських, міністерських, земських, недільних та приватних - було недостатньо.

Спостерігаючи такий невтішний стан справ, передова інтелігенція розпочала активну роботу, яка вилилася в створення різноманітних культурно-освітніх товариств.

Підґрунтям для утворення першої в Україні культурно-освітньої організації - Харківського товариства грамотності - стали неділі школи 1859-1862 рр., що об'єднали провідних університетських професорів.

Датою заснування Товариства вважається день затвердження міністерством внутрішніх справ його статуту - 24 березня 1869 р. Цей статут був внутрішнім регламентом діяльності Товариства, згідно з яким будувалася структура цієї організації, здійснювалися зносини з іншими установами та закладами, чітко визначалися права та обов'язки членів Товариства.

У 1911 р. Харківському товариству під тиском адміністрації довелося прийняти другий статут, який, по-перше, врятував Товариство від закриття, а, по-друге, був керівництвом до дії протягом останніх дев'яти років його існування.

Вже протягом першого року Харківське товариство грамотності оформилося організаційно, сформувало органи управління: загальні збори, правління, ревізійну комісію, чітко визначило найближчі та перспективні плани діяльності. Досить вдалим вирішенням проблеми керівництва всіма напрямками роботи Товариства була ідея першого голови правління М.М.Бекетова про організацію окремих комісій і комітетів. Починаючи з 80-х років XIX ст., Товариство поширило свою діяльність на всю Харківську губернію, організувавши шість повітових відділень, що після прийняття статуту 1911 р. перетворилися на самостійні товариства грамотності.

У другому розділі - "Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності в галузі шкільної справи" - досліджуються заходи Товариства, спрямовані на удосконалення системи початкової загальної та професійної освіти. На відміну від столичних комітетів грамотності, Харківське товариство основну увагу приділяло не позашкільній освіті, а шкільній справі. З метою впровадження широкої програми саме в цьому напрямку Товариство скликало в 1870 р. перший з'їзд учителів народних шкіл Харківської губернії. Відкриття власних шкіл Харківське товариство розпочало вже з 1869 р. зі спеціально пристосованими приміщеннями, шкільними бібліотеками, висококваліфікованими педагогами.

Товариство намагалося втілити в життя найпередовіші методи та форми навчання і виховання підростаючого покоління. З метою демонстрації значення і можливостей різних форм навчання воно

відкривало школи різних типів: щоденні змішані загальноосвітні (Москалівська, російсько-єврейська, Ново-Павлівська), ремісничі (Харківська жіноча реміснича, декоративно-малювальна ім. М.Й.Бородаєвського, Безруківська хутірська, Богодухівська жіноча реміснича), чоловічі та жіночі недільні (харківські міські та повітові).

Щоб поставити шкільну справу на міцну основу, в 1901 р. Харківське товариство створило шкільний педагогічний комітет. Вирішення деяких проблем, що ставилися комітетом на порядок денний, мали всеросійське значення. До думок комітету прислухалися не лише місцеві працівники освіти, а й педагоги всієї країни. Пізніше цей комітет переріс у Харківське педагогічне товариство.

Значення педагогічної діяльності Харківського товариства грамотності у всеросійському масштабі проявлялося в роботі довідково-педагогічного комітету, створеного в 1900 році. Прекрасна педагогічна бібліотека, довідкове бюро допомагали ініціаторам у справі народної освіти своїми порадами у відкритті народних шкіл, організації педагогічних курсів, виборі підручників для навчання. Довідково-педагогічному комітету вдалося втілити в життя давню мрію діячів Харківського товариства - зорганізувати шкільний пересувний музей навчних приладь.

Харківське товариство грамотності демонструвало всебічний підхід до шкільної справи. Школа - це не тільки навчальний та виховний процеси. Школа - це стан здоров'я дітей, фізична культура, проблеми санітарії та гігієни. Для нагляду за санітарним станом всіх народно-освітніх закладів товариства та за здоров'ям учнів в 1897 р. було засновано санітарний комітет, куди увійшли всі лікарі шкіл Товариства. Педагогічна література свідчить, що цей комітет був єдиним не тільки в Росії, а й у країнах Європи та Північної Америки.

Санітарний комітет виділив із своїх рядів особливу комісію для організації шкільних літніх колоній, яка в 1903 р. перетворилася на комітет літніх колоній з власною інструкцією і своїм керівним апаратом. Члени комітету відкривали колонії в найскрутніші роки війни та революції, вкладаючи в справу оздоровлення дітей власні гроші, працю, ідеї.

Так, діяльність Харківського товариства грамотності в галузі шкільної справи була спрямована на вирішення досить актуаль-

них проблем, демонструючи громадськості той рівень, на який слід було б підняти народну освіту у вседержавному масштабі.

Третій розділ - "Позашкільна освіта Харківського товариства грамотності". До теоретичного і практичного вирішення проблем позашкільного характеру Харківське товариство приступило тільки то тому, як шкільною освітою почали займатися органи земського й міського управління. Саме 90-ті роки минулого століття стали періодом, коли головну ініціативу Товариство спрямувало на позашкільну освіту. З'являлися нові та вдосконалювалися старі форми і методи культурно-освітніх заходів. П'ять безплатних народних бібліотек і шоста при народному будинку були відкриті Товариством у Харкові. Завдяки самовідданій праці членів комітету сілських бібліотек Харківського товариства грамотності і субсидія, що надходили від земств, Харківська губернія вкрилася мережею народних бібліотек і вийшла на друге місце в Росії за їх кількістю.

Проте діяльність Товариства в бібліотечній справі не обмежувалася тільки відкриттям бібліотек. Товариство проводило значну методичну й організаційну роботу, видаючи "Керівництво до влаштування безплатних народних бібліотек-читалень", "Зразковий каталог для безплатних народних бібліотек-читалень", що витримав дев'ять видань, "Принципи складання рекомендаційних списків", що розходилися значними тиражами по всій Російській імперії. Книжкові склади Товариства обслуговували, окрім Харківської, інші губернії країни, надсилаючи за зниженими цінами літературу земським установам, попечительством про народну тверезість, приватним особам та ін.

Досить активно працював комітет по видавництву книг для народу. Близько 170 назв книг тиражем більш ніж 2,5 млн. примірників розійшлися по всій країні під грифом "Харківське товариство грамотності". Йдучи назустріч побажанням простих людей мати доступ до точних наук, Товариство розпочало 25-тисячним тиражем видання багатотомної "Народної енциклопедії наукових і прикладних знань" у 14 томах і 21 книзі.

Одним з найвизначніших досягнень Харківського товариства грамотності стало будівництво і діяльність народного будинку на Кінній площі Харкова. Спираючись на досвід вже існуючих подібних закладів, харківський народний будинок невдовзі став одним із кращих, відомих як у Росії, так і далеко за її межами

У 1915 р. всю позашкільну роботу, яку проводило до цього Товариство, сконцентрувала в собі комісія "розумних розваг", з 1917 р. - позашкільна комісія. За незначний термін нею було організовано цілий ряд курсів з позашкільної освіти, прочитано в народних аудиторіях 338 лекцій, організовано народний університет за участю кращих професорсько-викладацьких сил міста Харкова.

Довідкове бюро, довідкова бібліотека, клуб працівників позашкільної освіти, створені комісією, надавали безплатні консультації, координували й активізували діяльність найрізноманітніших товариств і організацій, що займалися проблемами культурно-освітньої роботи серед народу в масштабах не тільки Харківської губернії та України, а й усієї Російської імперії.

Значення позашкільної діяльності Товариства полягає, перш за все, у тому, що вона була спрямована на потреби найбільшого населення країни. Так, серед абонентів безплатних бібліотек Харківського товариства близько 47 % було селян, 41 % - міщан, а більше 400 бібліотек комітету сільських бібліотек обслуговували виключно сільських жителів. Майже 100 % слухачів народних читань були селяни і робітники, причому безграмотні. Все це ще раз доводить, що діячі Товариства перебували на службі у демократичних верств населення.

У висновках підведені підсумки дослідження і сформульовані загальні рекомендації:

1. Для розвитку народної освіти другої половини XIX ст. велике значення мала громадська ініціатива передової інтелігенції, що вилилася у створення культурно-освітніх організацій. Серед них одним з найвизначніших було Харківське товариство поширення в народі грамотності.

2. Діяльність Товариства ґрунтувалася на благодійних засадах. Саме Товариство теж існувало завдяки ініціативі, енергії, пожертвуванням інтелігенції, діячів науки, культури, багатих підприємців та банкірів, чиї імена занесені до списків довічних та почесних членів Товариства.

3. Основою своєї діяльності Товариство вважало розвиток початкової шкільної освіти. В цьому напрямку воно досягло значних успіхів: педагогічним досвідом Товариства користувалася вся країна, до його думок прислухалися у міністерстві народної освіти. Ідеї, запроваджені в школах Товариства, не втратили своєї актуальності й сьогодні.

4. Позашкільна робота Харківського товариства грамотності і єднувала практичні й теоретичні заходи. Довідкові видання Товариства, продукція видавничого комітету розходила ся значними тиражами в українських губерніях, у центральних та південно-східних регіонах Росії, в районах Сибіру та Кавказу. Харківське товариство вдосконалювало й урізноманітнювало форми і методи позашкільних заходів: від простих народних читань воно поступово перейшло до грандіозних театралізованих вистав, від розрізаних лекцій - до лекційних наукових циклів, а потім - до мандрівної народної університету, від видання дешевих книжок - до багатотомної фундаментальної "Народної енциклопедії наукових і прикладних знань".

5. Харківське товариство через своїх членів Х.Д.Алчевську, С.Ф.Русову, М.Міхновського та інших було тісно пов'язане з українським культурно-національним рухом і робило багато корисного для української справи.

6. Діячі Товариства відкликалися на всі політичні події в країні, допомагаючи під час війни пораненим солдатам, дітям, біженцям.

7. Харківське товариство поширення в народі грамотності всьорізноманітність форм і методів своєї роботи підпорядковувало головній своїй меті - служінню народу.

Основний зміст дисертації викладений у таких публікаціях автора:

1. Харківське товариство грамотності і недільні школи//Весі Харьк.ун-та.- Харьков, 1993.- № 374. История.-Вып.27.-С.50-56.

2. Ремісничі школи Харківського товариства грамотності// Де понування в УкрНІІНТІ від 14.08.92 р. за № 1234-Ук.92 -1,0 друк.арк.

3. Статути 1869 р. і 1911 р. Харківського товариства грамотності// Депонування в УкрНІІНТІ від 03.10.94 р. за № 1927 - Ук.94 - 1,0 друк.арк.

4. Харківське товариство поширення в народі грамотності// Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукр. наук. конф.- Полтава, 1992.- С.153-154.

5. Недільні школи Харківського товариства грамотності//Пролемі історії національного руху на Україні (до 1917р.): Тези доповідей. Друга Всеукр. наук.-теор.конф.-К.;Миколаїв, 1992.- Ч.П.- С.7-8.

6. Заснування і діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвящ. 90-летию XII Археологического съезда.- Харьков, 1992. - С.37-38.

7. Ремісничі школи Харківського товариства грамотності // Культура України: історія і сучасність: Респ. наук.-теор. конф. 26-28 жовтня 1992 р. Тези доповідей.- Харків, 1992. - С.52 - 54.

8. Повітові відділення Харківського товариства грамотності // Духовна культура, етнос, традиції населення історико-географічних районів України та засоби їхнього виявлення в сучасних умовах: Тези доповідей.- Харків, 1994. - С.101-102.

Коломиец Т.В. Харьковское общество распространения в народе грамотности. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 - история Украины. Харьк. гос. ун-т. Харьков, 1995.

Защищается диссертация, основные положения которой изложены в 8-ми научных работах и публикациях. Они освещают историю Харьковского общества распространения в народе грамотности с 1869 г. по 1920 г. по двум основным направлениям, - школьному и внешкольному образованию. Установлено, что деятельность Общества имела не только всеукраинское, но и всероссийское значение плане культурно-просветительной работы среди неимущих слоев населения.

Kolomiyetz T.V. Kharkov Association of Spreading Literacy among People. Thesis for the candidate degree in Arts (History) in subject area 07.00.02, History of Ukraine. Kharkov University, Kharkov, 1995.

The main principles of the Thesis presented for the defence are stated in 8 scientific works and publications. They elucidate the history of the Kharkov Association of Spreading Literacy among People from 1869 to 1920 in two main directions schooling and out-of-school education. It's been established that this Association's cultural-education activities among the poor, had not only all-Ukrainian, but also all-Russian significance.

Ключові слова: Товариство грамотності, шкільна справа, поза-шкільна освіта.

Key words: Literacy Association, school subject, out-of-school education.

Підписано до друку 27 березня 1995 р.

Обсяг 1,0 друк. арк. Тир. 100 прим.

Зам. № 173

Надруковано в АО "КІПІ"

AB 32.218

AB 32.218